

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-10

УДК:[32:001.891.3] (73)

Олексій ЗАПОРОЖЧЕНКО*

КОНЦЕПЦІЯ «КІНЦЯ ІСТОРІЇ» Ф. ФУКУЯМИ В КОНТЕКСТІ СУАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

В статті дається коротка характеристика глобалізаційних процесів, розглядаються основні положення концепції «кінця історії» Ф. Фукуями як такої, що відповідає парадигмі прогресивного історичного процесу і загальним тенденціям глобалізації. Також в статті автор наводить приклади критичного відношення до поглядів Ф. Фукуями, порівнює концепцію «кінця історії» з концепцією «зіткнення цивілізацій», робить висновок про сумісність протилежних поглядів на історичний процес.

Ключові слова: глобалізація, лібералізм, ліберальна демократія, історичний прогрес, парадигма прогресивного розвитку, концепт «кінець історії», концепт «зіткнення цивілізацій».

Останні десятиліття глобалізаційні процеси, що являють собою найбільш загальну і важливу тенденцію сучасного світового розвитку мають величезний вплив не тільки на розвиток більшості країн світу, але і на сучасний історичний процес в цілому. Відбувається зміна поглядів на основні цінності та принципи соціально-економічної і політичної організації суспільства, соціальні інститути тощо. У своїх загальних рисах глобалізація – це процес формування нового світового порядку, для якого є характерним спільність економічних, політичних, соціокультурних та технологічних характеристик¹.

Серед фундаментальних робіт західних вчених, які всебічно розглядають різні соціально-історичні, економічні, політичні аспекти глобалізації можна назвати роботи К. Поппера, Ф. Фукуями, О. Тофлера, Д. Белла, Р. Робертсона, М. Кастельса, Е. Гідденса, М. Уотерса, У. Бека, З. Бжезинського, Й. Масуди та ін. Серед вітчизняних вчених, які досліджують загальні закономірності глобалізаційних процесів, можна назвати праці О. Мозгового, М. Козловця, С. Дацюка, Д. Лук'яненка, М. Михальченка, Є. Сулими тощо.

Більшість сучасних теоретиків постіндустріального суспільства пов'язують глобалізацію з технічним прогресом, а, саме, з інформаційними технологіями, телекомунікаціями, надійними і високошвидкісними транспортними магістралями та іншими технічними досягненнями цивілізації, що істотно послабили значимість географічного чинника. Почала формуватися нова економіка, в якій визначальну роль починають грати транснаціональні корпорації, а, отже, посилюється взаємозалежність світової економіки в якій утворюються метанаціональні центри економічного, політичного, наукового і технологічного розвитку².

В 90-х роках ХХ століття серед політологів, експертів, політичних діячів, журналістів розгорнулася полеміка щодо статті американського політолога і футуролога японського походження Френсіса Фукуями, що була опублікована у 1989 році в журналі «The National Interest» і мала назву «Кінець історії?». В цій статті він формулює досить незвичний концепт філософії історії – «кінець історії», що має досить вагоме теоретичне

* Запорожченко О. – кандидат філософських наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: alexzap1973@gmail.com

¹ Запорожченко О. (2007). Україна в контексті глобалізаційних процесів. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Ізмаїл: РВВ ІДГУ. Вип. 37. С. 242-248.

² Там само.

значення для експлікації сутності і перспектив глобалізаційних процесів і геополітичних стратегій сучасності. Оскільки ця стаття була написана в науково-популярному стилі, вона була доступна широкому загалу політологів, економістів, істориків, філософів і викликала неабиякий резонанс серед фахівців. Пізніше, в 1992 р. виходить у світ вже фундаментальна праця Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина», в якій він взяв до уваги численні критичні відгуки на його першу статтю і вже докладно розгорнув свій концепт, надавши йому закінчену теоретичну форму. Сама концепція «кінця історії», а, також, роздуми суспільствознавців щодо неї свідчать про певні історіософські уявлення, що відображають настрої чималої частини американського і західноєвропейського суспільства кінця ХХ століття. Саме це визначає актуальність дослідження цієї концепції, хоча з часу появи першої роботи Фукуями (нині – університетського професора) пройшло більше двадцяти років. У даній статті ми будемо приділяти увагу не стільки самим роботам американського футуролога, скільки дослідженню того, як вони вплинули на розуміння американської геополітики, на критику ідей Фукуями та на альтернативні концепції історичного процесу. Ми також оцінимо ідеї Фукуями саме з точки зору геополітики, що дозволить розглянути його концепцію в аспекті її подальших перспектив.

Насамперед слід зауважити, що концепція «кінця історії» – аж ніяк не винахід самого Ф. Фукуями, який і сам заявляє, що відштовхується від вчення великого німецького мислителя – Г.В.Ф. Гегеля³. Але слід зауважити, що ідея «кінця історії» існувала задовго до Гегеля. Наприклад, тут можна пригадати есхатологію (вчення про кінець світу та історії) середньовічної християнської філософії. Отже, Ф. Фукуяма звертається до історіософської парадигми історичного прогресу, згідно з якою історія наділена певним внутрішнім змістом і спрямованістю, внаслідок чого світ рухається до більш вільного і більш справедливого соціального устрою. Ця парадигма оформлюється ще у філософії Просвітництва, де особлива увага приділялася саме розумінню логіки історичного розвитку людства. Відповідно до раціоналістичних засад класичної європейської філософії саме розум здатний побудувати систему об'єктивного, істинного знання про природу, суспільство і людину і є підставою духовної свободи людини. Саме за допомогою розуму людина розкриває глибинні закони суспільного життя і, спираючись на них, створює соціальний світ на принципах справедливості, рівності і братерства.

Становлення філософії історії в Новий час і в епоху Просвітництва було пов'язано із творчістю філософів Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Віко, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго, Ж. Кондорсе, І. Гердера та ін. У вченнях цих мислителів соціальний прогрес тісно пов'язаний не тільки з розвитком наукового знання, але також і з духовно-моральним вдосконаленням людини, з прогресом моралі і права, розвитком громадянського суспільства на принципах справедливості, гуманності, поміркованості та працьовитості, розквітом освіти, вихованням людей в дусі поваги до законів держави.

Все розмаїття історичних подій філософи-просвітителі розглядали з позицій руху суспільства від нерозумного стану до розумного. Гасло видатного діяча французького просвітництва – Вольтера: «Розум, Природа, Людність» – можна вважати наріжним каменем просвітницької філософії історії. Основною рушійною силою історії філософи-просвітники вважали ідеї, які формуються внаслідок процесу узагальнення розумом історичного і духовного досвіду людства, що спонукає народи на радикальні соціальні зрушення⁴.

Таким чином, суспільно-історичний прогрес мислився в епоху Просвітництва як прогрес розуму і свободи. Переконавання в цьому поєднувалося з вірою в особливу місію філософа, який покликаний своєю інтелектуальною діяльністю наблизити «Царство Розуму» як кінцеву мету людства.

³ Фукуяма Ф. (2010). *Кінець історії та останній чоловік*. М.: АСТ. 584 с.

⁴ Петрушенко В. Л. (2012). *Філософія: навч. посібник*. Львів: Новий світ. 647 с.

Але якщо просвітницька концепція історичного процесу – це ще більше метафізична ідея, то у Г.В.Ф. Гегеля це вже певний концептуально-обґрунтований погляд на історичний процес, впевненість в тому, що історія це не просто послідовність подій, навіть подій серйозних і великих, а єдиний, логічно-послідовний еволюційний процес, що зараз досягає певної історичної межі, довершеного якісного стану.

Гегель пропонує філософське, логічне обґрунтування ідеї «кінця історії» і історичний процес він розглядає як матеріальне втілення розвитку Абсолютної Ідеї. Оскільки Гегель вважав, що субстанцією, сутністю духу є свобода, то і всесвітня історія є не що інше, як логічний розвиток свободи: «У східному світі людина ще не зрозуміла, що свобода є її суть, тому тут, за твердженням Гегеля, всі раби. В античному світі (Стародавній Греція і Рим) деякі вже зрозуміли, що свобода складає їх сутність: якраз вони і є вільними на відміну від тих, котрі не зрозуміли цього і тому залишаються рабами. Державу Гегель вважає вищим втіленням свободи, подорожі Бога («Абсолютної Ідеї») по Землі»⁵. Отже, за Гегелем, коли перемагають ідеї розумної організації суспільства, правової і громадянської держави, що являють собою вище втілення свободи, – історія приходить до свого природного фіналу – певного досконалого стану. Сам Гегель бачив ознаки завершення історичного процесу вже на початку XIX ст. і пов'язував його з реалізацією ідеалів французької революції і Європі.

Ф. Фукуяма, подібно до Гегеля вважає, що «кінець історії» означає, що більше не буде прогресу в розвитку принципів і інститутів суспільного устрою, оскільки всі головні питання будуть вирішені. І саме такого стану світ досяг в кінці XX ст., коли ідеї лібералізму (ліберальної демократії) як вищого, з точки зору Фукуями, втілення свободи здобули перемогу майже в цілому світі. Те, чого ми, ймовірно, є свідками, вважає вчений – це не просто кінець холодної війни або черговий період післявоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління. Це не означає, що в подальшому ніяких подій відбуватися не буде, оскільки лібералізм переміг поки що тільки в сфері ідей, свідомості, але в реальному, матеріальному світі до перемоги ще далеко. Однак Фукуяма вважає, що є серйозні підстави вважати, що саме цей, ідеальний світ і визначить, в кінцевому підсумку, світ матеріальний⁶.

З метою обґрунтування свого концепту «кінця історії» Ф. Фукуяма вказує, що комуністична ідеологія і табір соціалістичних країн зазнали економічної та ідеологічної поразки, отже немає тих сил, що здатні кинути виклик ліберальним демократіям на чолі зі Сполученими Штатами Америки. Дійсно, ліберально-демократична ідеологія, яка є основою сучасної демократії, перемогла в більшості розвинених країнах світу. Вона, зауважує дослідник, ще не вкорінилася повною мірою в пострадянських країнах і в певних країнах Азії та Сходу (наприклад, Китаї та Індії), але вплив і авторитет комуністичної ідеології там досить слабкий, а тяга до лібералізму, вважає американський політолог, настільки сильна, що перемога ліберальних принципів в цих країнах лише справа часу, бо альтернативи їм не існує. Отже, ідеологія лібералізму поступово знайде своє втілення в економічній і політичній сферах, що в свою чергу буде сприяти зміцненню ліберальної ідеології. Фукуяма впевнений, що у найбільш розвинених країнах світу це вже сталося, а там, де цього поки не сталося, неодмінно станеться в найближчому майбутньому⁷.

Ф. Фукуяма вважає лібералізм – дуже міцною, ефективною ідеологією, яка може вирішити будь-які проблеми сучасності та альтернативного лібералізму політико-економічного устрою сьогодні не існує. Звісно, Ф. Фукуяма розуміє, що протягом якогось часу світ буде розділений на дві частини: одна буде належати історії, інша – постісторії, що буде чинником певних непорозумінь, конфліктів, тероризму і, навіть, війн. Однак для серйозного конфлікту потрібні великі держави, які все ще знаходяться в межах історії, а

⁵ Подольська Є. А. (2006). *Філософія. Підручник*. К.: Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури. 704 с.

⁶ Фукуяма Ф. (2010). *Кінець історії і останній чоловік*. М.: АСТ. 584 с.

⁷ Там само. С. 13.

вони якраз і йдуть з історичної сцени. Інакше кажучи, великі потрясіння глобального масштабу, якими були обидві світові війни, нині виключені, а світ, побудований на ліберальній демократії, повинен бути значно менше схильний до глобальних конфліктів⁸.

Але історіософська парадигма прогресивного розвитку, яка в XIX столітті отримала свій подальший розвиток в працях німецької класичної філософії (Г.В.Ф. Гегель), потім у К. Маркса та в позитивізмі (О. Конт, Г. Спенсер) пережила у XX ст. жорстоку кризу. Розчарування в парадигмі прогресивного історичного процесу було пов'язано із двома світовими війнами, тоталітарними режимами, що були встановлені в Радянському Союзі, Італії і фашистській Німеччині, «холодною війною», гонкою озброєнь та загрозою третьої світової війни, загрозою екологічної катастрофи тощо. Звісно, що все це ставить під сумнів ту ідею, що на кожному новому етапі соціально-історичного процесу суспільство набуває нової, більш високої якості. Навіть такі оптимісти, як американці, каже Ф. Фукуяма, втратили віру в історичний прогрес. Трагічні події двадцятого століття призвели до песимізму не тільки серед пересічних громадян, але і в сфері філософської думки, що відобразилося, наприклад, в філософії екзистенціалізму. Говорити про історичний прогрес можливо, тільки якщо знати, куди йде людство. Більшість європейців дев'ятнадцятого століття вважали, що прогрес – це рух в бік демократії. Але в нашому столітті з цього питання вже немає консенсусу – вважає політолог⁹.

Проте Ф. Фукуяма намагається довести, що світовий історичний досвід останніх десятиліть дає підстави для надії на існування історичного прогресу як «логічно послідовної і спрямованої Історії людства», яка завершується створенням такого суспільного ладу, ідеали якого вже неможливо перевершити. Коли встановлюється загальний консенсус щодо ідеї цього ладу і коли остання, перемігши конкурентів, матеріалізується в більшості провідних країн світу, настає «кінець історії». Саме це, стверджує Фукуяма, і відбувається сьогодні, коли ідея ліберальної демократії, що давно втілена в життя країн Заходу, завойовує решту світу.

Звісно, Ф. Фукуяма неодноразово натякає на те, що не виключений і такий поворот подій, який відкриває нові історичні горизонти, що буде означати вже початок «постлюдської історії». Втім, можливість продовження історії постулюється Фукуямою в досить розмитій формі і це не дивно, оскільки, як ми вже говорили, Фукуяма просто не бачить ніякої альтернативи сучасній йому ліберальній демократії.

Концепт «кінця історії», заснований на парадигмі прогресивного історичного розвитку є досить суперечливий, що не пройшло повз уваги критиків Фукуями. Так, Чарльз Капхен, директор Європейського департаменту Ради з міжнародних відносин, професор Школи міжнародних відносин при університеті Джорджтауна слушно зауважив, що Ф. Фукуяма помилився, прийнявши закінчення одного з історичних циклів за кінець історії в цілому¹⁰. У тому ж критичному дусі висловлювався і Д. Белл, який дорікає Фукуямі в тому, що його концепція ґрунтується на «гегельянсько-марксистському уявленні про лінійний розвиток, а це являє собою невірне тлумачення природи суспільства і історії¹¹.

З такою критикою можна погодитися. І справа тут не в тім, що з існуючих парадигм філософії історії він обирає саме «гегельянсько-марксистську». Зрештою, у кожній парадигмі чи концепції є свої переваги і недоліки і кожна з них акцентує увагу лише на певних аспектах соціального буття і недооцінює інші. Фукуямі не вдається переконливо довести, що в кінці XX ст. вдалося досягти розумної організації суспільства і держави, що являє собою вище втілення свободи, а без цього, за Гегелем, ні про який

⁸ Там само. С. 13.

⁹ Фукуяма Ф. (2010). *Кінець історії і останній чоловік*. М.: АСТ. 584 с.

¹⁰ Капхен Ч. *Закат Америки*. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=161765>

¹¹ Белл Д. *Грядущее постиндустриальное общество*. URL: https://royallib.com/read/bell_daniel/gryadushchee_postindustrialnoe_obschestvo___vvedenie.html#84

кінець історії не може бути й мови. Також американський вчений не дає переконливих критеріїв історичного прогресу а, отже, неможливо навести вагомні аргументи на користь якісної переваги (по базовим соціокультурним параметрам) сучасного суспільства над суспільствами попередніх епох.

Втім, дорікати Фукуяму в недостатньому теоретичному обґрунтуванні його концепції не варто, оскільки вона є не стільки докладним науково-теоретичним дослідженням, а розгорнутою футурологічною конструкцією, покликаною вирішити певні ідеологічні і політичні завдання, найголовнішою з яких є апологія принципів і цінностей сучасної ліберальної демократії, які отримали найбільш повне і послідовне втілення в Сполучених Штатах і країнах Західної Європи. Проте, не можна не відзначити, що американський аналітик одним з перших зрозумів, що політичні і соціальні зміни, що відбувалися в світі в кінці 80-х років минулого століття мають історичне значення, що в житті людства відбулася певна якісна зміна.

Проте, далеко не всі згодні з тим, що хід всесвітньої історії слід тлумачити за Гегелем або Марксом як єдиний прогресивний процес. Історичний розвиток – це процес не тільки багатовимірний, а й багатовекторний. Отже, питання про критерії та логіку історичного процесу завжди залишається відкритим і умовним. Так, критики «оптимістичного» ліберального детермінізму Фукуями, вельми прихильно зустрічають спочатку статтю, а потім і книгу Семюела Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» (1993, 1996 pp.). В своїх працях вчений висловлює концепцію етнокультурного поділу людських цивілізацій і можливість їх зіткнення в майбутньому¹², що є антитезою концепції Фукуями про «кінець історії».

Концепції «Кінця історії» і «Зіткнення цивілізацій», що виникли на початку 1990-х рр. в межах різних методологічних підходів набули парадигмального значення в процесі експлікації глобалізаційних і геополітичних процесів. Протилежні підходи Ф. Фукуями і С. Гантінгтона були концентрованим виразом тих очікувань і побоювань, якими були охоплені не тільки академічні кола, а й широка громадськість. До сих пір є очевидною їх пізнавальна, аналітична та прогностична цінність. Поняття та концепції що характеризують їх погляди стали предметом для дискусії як в академічних колах так і в публічній царині.

Основний масив реакцій на творчість вчених складається з рецензій на їх публікації. Багато з них носять оглядовий характер. Однак це не привід для їх ігнорування. Більшість авторів протиставляють концепції вчених: одні трактують ідею Фукуями про «тріумф ліберальної демократії» як виправдання дій адміністрації Дж. Буша молодшого, пов'язаної із політичною, економічною, військовою та ідеологічною експансією США. Інші вбачають в ідеї Гантінгтона про «зіткнення цивілізацій» певне застереження західним державам від втручання в справи інших країн.

Так, професор університету Сан-Франциско А. Циганков вважає Фукуяму «консервативним космополітом», який вважає, що культурний розвиток глобального співтовариства неодмінно має бути пов'язаний з прогресом західної цивілізації. На його думку, теорія Фукуями є апологією панування американської моделі ліберального капіталізму¹³.

Прибічники концепції Фукуями аргументують теоретичне значення і неабиякий прогностичний потенціал «кінця історії» економічними чинниками – процесами модернізації та глобалізації, зростанням економічної взаємозалежності, тобто тими аргументами, які є в арсеналі самої теорії глобалізації. До прибічників американського політолога можна віднести, наприклад, Д. Грега, колишнього американського посла в

¹² Хаттінгтон С. *Столкновение цивилизаций*. URL: <http://personnel.uapa.ru/courses/>

¹³ Tsygankov A. *The Irony of Western Ideas in a Multicultural World: Russians Intellectual Engagement with The End of History and The Clash of Civilizations*. URL: https://www.researchgate.net/publication/228023187_The_Irony_of_Western_Ideas_in_a_Multicultural_World_Russians'_Intellectual_Engagement_with_the_End_of_History_and_Clash_of_Civilizations

Кореї (1989-1993), який зараз викладає в Джорджтаунському університеті. Він вважає, що багато азіатських країн, в тому числі ісламські, такі як Індонезія, досить активно беруть участь в економічних угодах із Заходом. Ці факти суперечать висловлюванням Гантінгтона про те, що Захід і Азія нездатні до співпраці і приречені на вічну боротьбу між собою. Існують також переконливі докази того, що лідери Азії визнають і поважають західні цінності, а також, визначальну роль США у світовій політиці. Д. Грег впевнений, що інформаційні технології продовжують вести світ до глобалізації, яка, в свою чергу, несе економічну взаємозалежність¹⁴.

Ми вважаємо, що поліваріантність історичного розвитку неможливо «втиснути» в протилежні теоретичні схеми Ф. Фукуями та С. Гантінгтона. Коли Аль-Каїда здійснила теракт у США 11 вересня 2001 року, можна було б подумати, що культурна і релігійна боротьба, про яку пророкував С. Гантінгтон в статті «Зіткнення цивілізацій» почалася, а концепція Ф. Фукуями про світову перемогу лібералізму зазнала поразки. Але ці події лише наочно показали, що світ мінливий і поки він залишається місцем змін, протилежні твердження С. Гантінгтона і Ф. Фукуями є лише двома сценаріями з багатьох, які могли б розгорнутися в подальшому історичному процесі.

Слід також мати на увазі, що концепція «кінця історії» Ф. Фукуями народжувалася той момент, коли руйнувалася авторитарна система соціалістичних держав і відбувалося становлення демократичних держав на засадах лібералізму. Це неминуче сприймалося як перемога цінностей західної демократії, триумф концепції Фукуями. «Зіткнення цивілізацій» Гантінгтона охопило більш пізні події – хвилю релігійних, національних та етнічних воєн. Тому, хоча концепції вчених і відбили певні моменти світового розвитку, але все ж не змогли створити його цілісну картину.

На наш погляд, концепції Ф. Фукуями та С. Гантінгтона в різній мірі відображають певні моменти світового розвитку. Що стосується прогностичного потенціалу їх поглядів, то він виявляється сильнішим, коли обидві, багато в чому суперечливі концепції, розглядаються в комплексі, відображаючи багатоваріантність сучасного світового розвитку.

В цілому історіографічний огляд свідчить про те, що більшість авторів, які розглядають концепцію Фукуями, цікавляться, перш за все, політичними, геополітичними, культурологічними, навіть футурологічними аспектами його творчості. Тим часом парадигмальний характер його поглядів спонукає звернути увагу на закладений в них соціально-філософський зміст. Політична думка Фукуями вельми насичена, хоча його ідеї часто використовуються з прикладною метою в розробці стратегії сучасної геополітики. Фукуяма правий в тому, що лібералізм поки ще продовжує залишатися досить важливою і ефективною силою в житті розвинених країн, в першу чергу Сполучених Штатів Америки. Більш того, деякі фундаментальні принципи, що викристалізувалися в рамках лібералізму як філософії індивідуальної свободи, будуть, скоріш за все, зберігати свою значущість і в подальшому і, можливо, будуть включені в нові ідеологічні схеми, які породить ХХІ століття.

Очевидно, що суперечки, що мають місце щодо логіки сучасного історичного процесу не можуть зараз завершитися згодою, бо майже кожен дослідник пропонує власне тлумачення поняття історії, а, отже, і самого історичного процесу. Це ще раз раз доводить неможливість строгого поділу об'єктивного і суб'єктивного в інтерпретації соціальних явищ. Проте це завжди продуктивна суперечка в тому відношенні, що вона змушує людей, причому не тільки фахівців, заново переосмислювати своє минуле, осмислювати сьогодення і дивитися у майбутнє.

¹⁴ Gregg D. P. *The case for continued U.S. engagement*. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0030438797900478>

Zaporozhchenko A. Fukuyama's Concept of the «The End of History» in the Context of Modern Globalization Processes

In its general features, globalization is the process of formation of a new world order, which is characterized by a common economic, political, socio-cultural and technological aspects. At the end of the 20th century the works of the American scientist and political figure F. Fukuyama became the subject of considerable debate. He expressed his understanding of the main trends of modern historical development and globalization in his concept of the philosophy of history i.e. «the end of history». This concept has rather important theoretical significance for explaining the essence and prospects of globalization processes and modern geopolitical strategies.

F. Fukuyama refers to the historiosophical paradigm of historical progress, according to which history has certain internal content and direction, thus, humanity is moving towards more equitable and free social order based on liberal democracy. This paradigm took shape in the philosophy of the Enlightenment. It was focused on understanding the logic of the progressive historical development of mankind.

Like Hegel, F. Fukuyama believes that «the end of history» means that there will be no more progress in the development of principles and institutions of social order, since all major issues will be resolved. That was exactly that kind of state that the world reached at the end of the 20th century, when the ideas of liberalism (liberal democracy) as the highest embodiment of freedom from Fukuyama's point of view won in almost the whole world. In order to substantiate his concept of the «end of history», F. Fukuyama indicates that the communist ideology and the socialist countries were economically and ideologically defeated and there are no forces able to challenge liberal democracies led by the United States of America. Thus, the ideology of liberalism will gradually translate into the economic and political spheres, which in its turn will contribute to the strengthening of the liberal ideology. The concept of the «end of history», is based on the paradigm of progressive historical development. It is rather contradictory, and that did not escape the attention of Fukuyama critics. First, the tragic events of the 20th century (totalitarian regimes, fascism, world wars, cold war, etc.) brought disappointment in the paradigm of the progressive historical process; second, critics see the Fukuyama concept as an apology for the expansionary US foreign policy; third, there are alternative concepts of history, such as, the «clash of civilizations» by S. Huntington.

However, the multifaceted nature of historical development cannot be «squeezed» into any theoretical schemes, which in various aspects reflect certain angles of multidimensional world development. The debate about the logic of the modern historical process will continue further, because almost every researcher offers his own interpretation of the concept of history, and, consequently, of the historical process itself. But it is always a productive dispute in the sense that it forces people to rethink their past, to comprehend the present and look into the future.

Key words: globalization, liberalism, liberal democracy, historical progress, paradigm of progressive development, concept «the end of history», concept «the clash of civilizations».